

МУЗИЧКИОТ ИНСТРУМЕНТ ГАЈДА И НЕЈЗИНИТЕ ТОНСКИ КАРАКТЕРИСТИКИ

Гајдата како еден од најзастапените музички инструменти во фолклорната музичка традиција на Македонија, има значајна улога во зачувувањето на нашата автентична изворна музика. Распространетоста на гајдата во селските средини на целата територија на Македонија и присуството на гајдаџијата на домашни и верски прослави имало големо влијание во одржувањето на автентичната вокална, инструментална и играорна традиција. Со миграцијата село-град и пренесувањето на дел од обичаите од руралните средини, традиционалните музички инструменти, меѓу кои и гајдата се пренесуваат и во градските средини каде постепено заземаат свое место во градењето на севкупниот музичко-културен живот. Во излагањето ќе произнесеме податоци околу потеклото, терминологијата, составните делови, видовите гајди, држењето за време на репродуктивниот процес, распространетоста, употребата во Македонија и тонските карактеристики на гајдата.

Потекло

„Музичкиот инструмент гајда, во разни форми, термини, синоними и музичко-стилски специфики го среќаваме низ целиот свет во разни временски периоди и разни културни цивилизации“ (Џимревски, 1996:13).

Околу потеклото на гајдата постојат многу теории бидејќи станува збор за музички инструмент распространет во различни делови од светот. Сепак според неговите техничко-тонски, ерголошки и музички карактеристики, секој инструмент од типот гајди се одликува со одредена локална карактеристика според која можеме да го одредиме нејзиното потекло.¹ Едно од прашањата што предизвикува особен интерес кај стручњациите и, воопшто кај луѓето се историските податоци за споменатиот музички инструмент, за тоа како е создаден, дали тој претставува изум на нашите предци, доколку не е – од каде е донесен и на кој начин, од кој период постои кај нас и какви трансформации низ вековите претрпел (Џимревски, 1996: 14). Сеуште присутна во поголемиот дел од географска Македонија, бројот на инструменталисти во минатото и употребата во денешно време, ни дава за право гајдата со нејзините локални особености со кои

¹ Бидејќи инструментите претежно се изработуваат од дрва кои се наоѓаат во непосредна близина на изработувачите, може да се одреди од која географска територија потекнува материјалот преку кој пак може да се одреди и потеклото на инструментот. Покрај дрвото, се користат и одредени материјали од животинско потекло (претежно рогови од бивол). Од нашите теренски истражувања осознаваме дека секој изработувач најмногу го користи дрвото кое може да се најде во неговата близина и поретко набавуваат материјал од подалечени места.

се издвојува од останатите во светот, да ја третираме како автохтон музички инструмент.

Терминологија

Под терминот „гајда“ , во Македонија се подразбира народниот музички инструмент, составен од два аерофонични музички инструмента, кларинетски тип, со по една идиоглотна писка, и со по едно ударно јазиче, цефка за воздух (дувало), врзани на козја или овча кожа (мев) (Линин, 1986: 96). Во Македонија 80% од населението го употребува терминот „гајда“. Сосема мал дел, во Т.Велешко², Повардарје и Охридско, за истиот инструмент се среќава синонимот „мешница“, која визуелно и етимолошки не потсеќава на најекспонираниот дел на гајдата – мевот, направен од козја или овча кожа (Џимревски, 1996:13). Џимревски напоменува дека ниту еден инструменталист на гајда не знае од каде потекнува името на гајдата. Мелодиската цевка позната во Источна Македонија како „гајдарка“, а во Западна како „сурла“, се обликува во форма на дрвена цевка, свиткана на долниот крај под агол од 120° спрема вертикалата (Линин, 1986: 96-97). Во мариовскиот крај за мелодиската цевка се користи терминот клепарка или сурле. За свитканиот крај на гајдарката гајдаџиите го користат терминот „рокче“ бидејќи тој претежно се изработува од рог од бивол. Во поново време кај гајдите се среќава уште еден бурдонски елемент кој претставува минијатура од бурдонската цефка и се нарекува слагарче.

Во понатамошното излагање ќе ги користиме термините гајдарка, брчало, слагарче, дувало и мев. За инструменталистите на гајда се среќаваат неколку термини кај кои етимологијата произлегува од самиот инструмент како: Гајдаџија, Гајдарџија, Гајдар и многу ретко, Сурлаџија. Во централна Македонија за гајдата се користело народното име мешница а инструменталистот се нарекувал мешничар. Етимологијата доаѓа од зборот мев (Линин, 1996: 96).

Составни делови, видови гајди и држење на гајдата за време на репродуктивниот процес

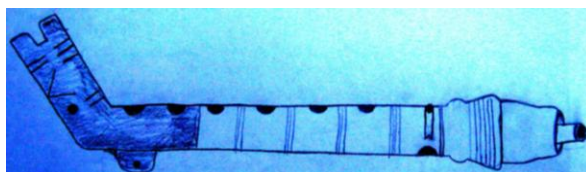
Гајдата е составена од неколку делови и тоа: гајдарка, брчало, дувало, слагарче и мев изработен од животинска кожа, претежно од козја или овча кожа. Мелодиските елементи (гајдарка, брчало, слагарче и дувало) се изработуваат од дрво.³ Гајдарката се изработува од дрво додека свитканиот дел (рокчето) може да е изработено од дрво или од рог од бивол. На гајдарката се прават седум отвори одозгора и еден од долната страна (за палецот). Седмиот отвор се нарекува

² Читај Велешко.

³ Изработувачите на гајди, како најповолно дрво за изработување го сметаат и го користат дрвото познато помеѓу народот како зеленика, дрво кое расте во одредени делови на Македонија.

„мрморец“ и се наоѓа спротивно од единствениот отвор од долната страна. Мраморецот служи за украсување на мелодијата и за отсвирување на голем број мелизми со негово брзо отворање и затворање.⁴ Мраморецот е со помал обем (дијаметар од околу 1 мм) и во него се спровира цевче со должина од околу 5-6 мм (во зависност од големината на гајдарката). Цвчето се изработува од сламка од жито, а во поново време се користат и пластични цевчиња (Сл.бр.1).

Сл.бр.1. Приказ на распоредот на отворите кај гајдарка

Брчалото е составено од три дела од кои првиот дел во кој што влегува писката се нарекува пискарник, вториот среднак а третиот брчало по кој е и наречена бордунската цевка. Деловите на брчалото се изработени така што се навлекуваат еден во друг и овозможуваат скратување и продолжување на брчалото со вовлекување и извлекување со што се постигнува потребната висина кај бурдонот. Слагарчето е составено од два дела кои исто така се навлекуваат еден во друг овозможувајќи постигнување на потребната висина. На мевот (кожата) се врзуваат „главини“ во кои се вметнуваат гајдарката, брчалото, дувалото и слагарчето. Главините се изработуваат претежно од рогови на бивол а во недостаток на рогови често користат материјали од пластика кои ги оформуваат според намената и се замена за роговите. Освен главините, од рогови може да се изработуваат и останатите мелодиски елементи но овие гајди се поретки.⁵ Тонот кај гајдата се добива со помош на еднојазични писки изработени од трска со должина прилагодена според нивната намена односно дали е за гајдарка, за брчало или за слагарче (Сл.бр.2).

Сл.бр.2. Мелодиски елементи кај гајдата: гајдарка, брчало (пискарник, среднак и брачало), слагарче и дувало (изработени дрво и рогови) и писки

⁴ Етимологијата мрморец произлегува од ефектот на мрморење (неразбирлива врева) која се добива при брзите отворања и затворања на мрморецот.

⁵ За гајдите изработени од рог, гајдаџиите велат дека сè со посебна вредност бидејќи се изработуваат со голема желба и во нив се вложува многу време и голем труд и е потребен поголем број на рогови.

За изработувањето на мевот се користи кожа (овча или козја) на која и претходат одредени зафати со кои се задржува еластичноста и ѝ се отстрануваат влакната, процес кој помеѓу изработувачите на гајди се нарекува штавење. По штавењето кожата се превртува од внатрешната страна со што е подготвена за употреба.⁶ Се среќаваат и кожи кај кои влакната не се отстрануваат а по штавењето страната со влакна останува однадвор или пак кожата целосно го задржува својот надворешен изглед а во главината за гајдарка се вметнува главата на животното од кое е изработена кожата. Мевот, покрај функцијата како резервоар за воздух, во себе ги обединува и составните елементи на гајдата кои се навлекуваат во главините (дувало, гајдарка, брчало, слагарче. На територијата на Република Македонија се употребуваат две варијанти на распоредување на мелодиските елементи и на дувалото. Првата варијанта која е и најраспространета, е кога на местото од предните нозе на животното се врзуваат главините за дувало и брчало додека на вратот се врзува главина во која влегува гајдарката. Главината во која влегува слагарчето, обично се врзува помеѓу дувалото и брчалото малку нанапред кон гајдарката.

Втората варијанта на врзување ја среќаваме само во Радовишко и се разликува од првата по тоа што брчалото се наоѓа кај главата од животното додека кај нозете се вметнува гајдарката и дувалото. Слагарчето се наоѓа помеѓу двете нозе (Сл.бр.3).

Сл.бр.3. Варијанти на гајди според врзувањето на мелодиските елементи

Кај составните делови на гајдата се среќаваат и одредени украсувања (орнаменти) кои се израз на индивидуалната уметничка креативност на изработувачите на гајди а воедно ја збогатуваат и естетската вредност на

⁶ Влакната се отстрануваат со стрижење за да не се задржува влага од внесувањето на воздух како не би дошло до оштетување на кожата од кондензацијата која се создава од дувањето. Изработувачите истакнуваат дека не е пожелно влакната да се кубат бидејќи на тоа место може да се појават минијатурни отвори преку кои ќе излегува воздухот кој е под голем притисок со што се оневозможува нормално свирење.

инструментот. Се украсуваат сите составни делови делови со орнаменти кои се постигнуваат со резбање и во поново време, со користење на црна боја. На цилиндричните елементи (гајдарка гајдарка, брчало, слагарче и дувало) им се врежуваат концентрични кругови кои се изработуваат со вртење со голема брзина на прилагодена алатка дребанг (герм.: Drehbank – струг), со допирање на метална жица при што се создаваат правилни кругови.⁷ Покрај ова украсување, гајдациите своите гајдарки ги украсуваат и со монистри и стари монети. На врвот од монистрите, најчесто се става нокот од орел или сокол со чија помош се вади восокот кој што се наоѓа над мелодиските отвори. Восокот служи за стеснување на отворите за попрецизно штимање на тоновите кај гајдарката (Сл.бр.4).⁸

Сл.бр.4. Украсни орнаменти кај гајда (главини и гајдарка) и монистри со нокот од орел

Орнаментите немаат никакво влијание на тонот, туку само допринесуваат за естетската вредност на инструментот. Некои од нив се поврзани со одредени верувања дека имаат магијска моќ која се пренесува на гадацијата и на оние околу него. Видот на гајдата во смисол, дали е двогласна или тригласна се определува во зависност од тоа дали гајдата има или е без слагарче. Во Македонија најзастапени се двогласните гајди а во одредени делови на Македонија се среќаваат и тригласни гајди. Најмногу гајди со слагарче се среќавале во Овчеполието (Џимревски, 1996: 69). И денес бројни гајдации го користат слагарчето за збогатување и оплеменување на звучниот интензитет и колорит кај гајдата.

Држењето на гајдата е претежно под левата рака а многу ретко со десна. Со левата рака, покрај држењето се регулира и притисокот во мевот односно, додека се дува, мевот се отпушта со што се овозможува влегување на нова количина воздух а кога не се дува, за здаржување на потребниот притисок, мевот се притиска со раката. Во поглед на поставувањето на левата и десната рака, нема некое правило со кое би се определило која рака ќе се постави на

⁷ Кога гајдите се изработувале рачно, без современи електрични алатки, овие украсувања и кругови се правеле исклучиво рачно со остри предмети.

⁸ Восокот е од природно потекло, восок кој се употребува во пречарството за престој на пчели.

повисокита а која на пониските тонови. Самата цеваста (цилиндрична) форма на гајдарката овозможува држење и свирење според индивидуланото чувство на инструменталистот односно, без разлика која рака каде ќе се постави. Ова поставување воопшто не се одразува на музичко-техничката страна на гајдаџијата кој што техниката на гајда ја развива индивидуално и зависи од неговата природна надареност и музикалност (Сл.бр.5).

Сл.бр.5. Инструменталисти со спротивно поставување на рацете (лево: десна рака горе, лева долу; десно: лева рака горе, десна рака долу)

Распространетост и употреба на гајдата во Македонија

Со својот звучен интензитет и акустичко-тонските особини (бурдонската придружба), гајдата се издвојува од останатите традиционални изворни музички инструменти. Во минатото, најчесто се употребувала како солистички инструмент и поретко била придружувана од тапан или дајре додека во поново време се користи како водечки инструмент во состави од народни инструменти (кавал, тамбура и тапан) и состави од класични и електронски инструменти (хармоника, гитара, синтисајзер и др.). И во денешно време, гајдата се задржала помеѓу македонското население а во одредени рурални средини сèуште е музичкиот инструмент во чија придружба се пеат песни и се играат ора. Не е мал бројот и на изработувачи на гајди кои претставуваат значаен фундамент во задржувањето на гајдаџиската традиција. Она што го приметуваме на терен а го констатирал и Боривоје Џимревски, е дека на гајда свират исклучиво инструменталисти со христијанска вероисповест. Во своите истражувања, Џимревски наведува неколку причини зошто муслиманското население не свира на гајда. Турците не свиреле на гајда поради тоа што им било жал да свират на инструмент направен од кожа на заклано животно. Кај турците постои верување дека сите што свират на овој свет, на оној свет ќе бидат фрлени во пеколот. Кај македонците пак постои

верување дека овците не го сакаат звукот на гајдата бидејќи таа била направена од нивна кожа (Џимревски, 1996: 43).

Тонски карактеристики на гајдата

„Музичките инструменти се штимаат според одредени тонски низи кои пак зависат од музичката традиција на областа во која се употребува инструментот. Тоа се случува со сите дувачки инструменти кои секогаш ги произведувале оние тонски низи кои одговарале на музичките карактеристики на одредено географско подрачје“ (Gojković, 1994: 62).

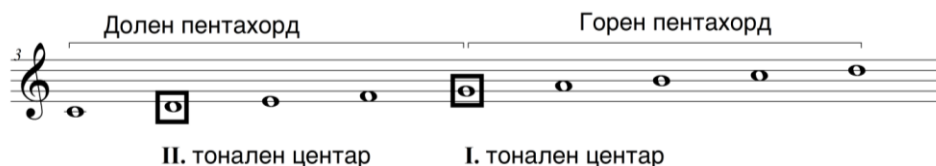
Тонската низа кај македонската гајда се совпаѓа со локалните особености на вокалната и инструментална музика кај македонскиот народ. Тонската низа има опсег од девет степени со два дијатонски полустепени и два хроматски полустепени (нотен пример бр.1).

Нотен пример
бр.1.

Тонската низа може да се подели на два пентахорда: долен и горен. Завршниот тон на долниот пентахорд е почетен за горниот (Линин, 1986:103). Во тонската низа кај гајдата преовладуваат два тонални центри. Првиот тонален центар се наоѓа на петтиот тон односно тонот **g** а вториот тонален центар се наоѓа на вториот тон од тонската низа односно тонот **d** (нотен пример бр.2).⁹

Нотен пример
бр.2.

Почетниот тон на I тонален центар, тонот **g**, како заеднички тон за двата пентахорда, со неговата местоположба можеме да го именуваме и како **централен тон**. Именувањето доаѓа од причина што овој централен тон се наоѓа на средината од тонската низа и претставува своевидна оска за двата пентахорда односно, од најнисикиот до централниот тон има растојанието од чиста квинта и од централниот до највисокиот тон има растојание од чиста квинта.

Како појдовни односно први стапала кај гајдата ги земаме вториот и петтиот

⁹ Во претставувањето ја користиме светски прифатената финска метода на финалис **G** (*finalis G*). Финалисот е потенциран со непроменливиот и константен бурдонски тон.

тон од тонската низа од причина што мелодиите најчесто започнуваат и завршуваат на овие тонови (нотен пример бр.3).

Нотен пример
бр.3.

Распоред на стапала сметано од вториот тонален центар

Распоред на стапала сметано од првиот тонален центар

VII I II III IV V VI VII I IV V VI VII I II III IV V

Она што можеме да го констатираме е целиот степен помеѓу седмото и првото стапало (VII-I) кај двата тонални центри.

Бурдонот, карактеристичен за македонската вокална и инструментална изворна музика, е најизразен кај гајдата и претставува клучен фундамент по кој овој инструмент се издвојува во средината во која егзистира. Брчалото (бурдонската цевка) се штима за две октави пониско од централниот тон додека слагарчето се штима за три октави повисоко од бурдонскиот тон (нотен пример бр.4).

Нотен пример
бр.4.

Бурдонски тон кај слагарче

Централен тон

I. тонален центар

Бурдонски тон кај брчало

Централниот тон, поткрепен со бурдонот има тонична функција.¹⁰ И бурдонскиот тон наштиман на иста висина со централниот тон има **тонична функција** сè додека мелодијата се движи по и околу тоновите од првиот тонален центар и завршува на централниот тон. Кога мелодијата започнува и се движи во рамките на вториот тонален центар, тонична функција има вториот тонален центар. Во овој случај, и покрај чувството на тензија и незаокружен завршеток предизвикани од бурдонот во однос на мелодијата, бурдонските тонови имаат нагласена **фонска функција** притоа не нарушувајќи ја тоничноста на вториот тонален центар (нотен пример бр.5).

¹⁰ Тоничната функција на тонот **g** е зајакната со статичниот и непроменлив бурдонскиот тон на брчалото и доколку има слагарче и со неговиот бурдонски тон.

Нотен пример
бр.5.

Бурдонски тон кај слагарче

II. тонален центар

Бурдонски тон кај брчало

Постојаното звучење на бурдонските тонови ги потенцира локалните особености на македонската традиционална изворна музика. Мелодиите (вокални и инструментални) започнуваат од сите стапала, постапно или со скок и најчесто завршуваат на тоновите од двата тонални центри или на тонот пор вториот тонален центар. Во вокалната музика, долниот пентахорд е подобен за женски додека горниот пентахорд е подобен за машки глас. Доколку кај гајдата се исклучи бурдонскиот тон, се намалува потребата од гравитирање околу централниот тон со што мелодиите имаат послободно движење со можност за завршувања и на останатите тонови без тенденција за разрешување во тоналните центри.¹¹

Реалната звучност кај гајдата во однос на темперираниот инструмент е мошне променлива и варијабилна. Интонацијата е релативна односно, доколку инструменталистот (гајдаџијата) настапува самостојно, си ја штима гајдата на висина според индивидуално воспоставени критериуми.¹² Во смисла на висината на штимот, дали ќе свири во повисока или пониска интонација влијаат локалните фактори односно во кој дел на Македонија се користи и каде е изработен инструментот.¹³ Во поново време изработувачите на гајди имаат постигнато високи стандарди добивајќи реално растојание помеѓу целите и полустепените. Големо влијание на интонацијата во текот на репродуктивниот процес имаат временските фактори и влажноста што гајдаџијата ја внесува преку дувањето. Доколку гајдата свири заедно со други инструменти (народни или фабрички), нејзината интонација се прилагодува според штимот на тие инструменти односно централниот тон се уштимова спрема почетниот тон од тоналитетот во кој свират останатите инструменти. Сепак гајдата со својот опсег и тонските можности важи за релативно ограничен инструмент. Според тонската висина на која се штима

¹¹ Ова се практикува во новосоздадена музика кога од гајдата се бара мелодија која не започнува и не завршува на тоновите на тоналните центри и е неопходно исклучување на бурдонскиот тон.

¹² За оваа појава околу висината на интонацијата, гајдаџиите велат дека е несвесна и според тоа како на нив им лежи на уво.

¹³ Во Радовишко гајдите се со повисока интонација споредбено со гајдите во останатите делови на Македонија (Пелагонија, Мариовско, Овче Поле, Осоговијата итн). Повисоката интонација се одразува и во вокалната музика.

гајдата, се среќаваат и други термини со кои се служат понапредните и музички едуцирани инструменталисти, термини кои отстапуваат од народната терминологија. Кај оваа терминологија гајдите се именуваат според почетниот тон на горниот пентахорд (централниот тон) во реална звучност (за квинта повисоко од најнискиот тон) на следниов начин: кога најнискиот тон е тонот **d**, гајдата се именува како **A** гајда, кога најнискиот тон е **g**, се именува како **D** гајда итн. (табела бр.1).¹⁴

Табела бр.1. Именување на гајдата според централниот тон

Најнизок тон	d	es	e	f	fis	g	d	gis
Централен тон	a	b	h	c	cis	d	a	es
Именување	A Гајда	B Гајда	H Гајда	C Гајда	Cis Гајда	D Гајда	A Гајда	Es Гајда

Инструменталистите кои не се служат со стручната терминологија се служат со други термини кои исто така произлегуваат од висината на интонацијата во која свири гајдата, термини кои потекнуваат од народниот говор. За гајдите кои се именуваат како **A**, **B** и **H** гајдаците велат дека тоа е гајда која свири на „дебело“ или „ниско“, додека за **C**, **Cis**, **D** и **Es** гајда, велат дека е гајда која свири на „тенко“ или „високо“.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Линин Александар, Народните музички инструменти во Македонија, Македонска книга, Скопје, 1986.
- Линин Александар, Македонски инструментални орски народни мелодии, Македонска книга, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, книга 3, Скопје, 1978.
- Џимревски Боривоје, Гајдата во Македонија, Инструмент-инструменталист-музика, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Македонско народно творештво - Орска и инструментална народна традиција, книга 5, Скопје, 1996.
- Gojković Andrijana, Narodni muzički instrumenti, Vuk Karadžić, Beograd, 1989.
- Gojković Andrijana, Muzički instrumenti – Mitovi i legende, simbolika i funkcija, Beograd, 1994.

¹⁴ За разлика од останатите музички инструменти кај кои штимот се одредува според најнискиот тон, гајдата најчесто се именува според квинтата од најнискиот тон.